

АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ МЕКТЕП ЖАШЫНА ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫН КЕБИН
ӨНҮКТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Современные актуальные проблемы развития речи дошкольников

Current issues of speech development in preschool children

Аннотация. Макалада азыркы учурдагы мектеп жашына чейинки балдардын кебин өнүктүрүү маселелери анализделет. Балдардын эне тилге болгон кызыгууларын тарбиялоочу, өркүндөтүүчү таасирдүү шарттардын бири – бул элдик оозеки чыгармачылыктын асыл үлгүлөрүн, жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бакчадан баштап тааныштырууга, үйрөтүүгө багыт алуу тарабынан колдоого алуу керектиги жана балдардын кебин өстүрүүдө элдик оозеки чыгармачылыктын мааниси чоң экендиги белгиленет.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы речевого развития дошкольников. Одним из наиболее эффективных условий воспитания и повышения интереса детей к родному языку является поддержка лучших образцов народного устного творчества, ориентированная на ознакомление и обучение с детского сада в соответствии с их возрастом. Отмечено, что народное устное творчество играет важную роль в развитии детской речи.

Abstract. The article discusses topical issues of speech development of preschoolers. One of the most effective conditions for upbringing and increasing children's interest in their native language is to support the best examples of folk oral art, focused on acquaintance and learning from kindergarten in accordance with their age. It is noted that folklore plays an important role in the development of children's speech.

Урунттуу сөздөр: балдардын кебин өстүрүү, элдик оозеки чыгармачылык, тарбия иштерин жүргүзүү.

Ключевые слова: развивать речь детей, народное устное творчество, проведение воспитательной работы.

Key words: develop the speech of children, folk oral creativity, educational work.

Өз эне тилин жакшы билген бала, башка тилдерди тез мыкты өздөштүрө алат. Мектепке чейинки курактагы балдарды өз эне тилинде тарбиялоого чоң көңүл бурган улуу педагогдордун бири Я.А.Коменскийдин эң чоң сиңирген эмгеги болуп, анын биринчилерден болуп наристелер жана мектепке чейинки курактагы балдарды өз эне тилинде сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнө тарбиялоо маселелерине көңүл бургандыгы эсептелет [1]. Ал мектепке чейинки курактагы балдардын тарбиясына олуттуу маани берип, эне тил – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо системасынын эң негиздүү составдык бөлүгү деп белгилеген. Я.А. Коменский эне тилди наристелер жана мектепке чейинки курактагы балдарды туура тарбиялоону, терс жана зыяндуу таасирлерден сактап калуучу каражат жана кийинки тарбиялоонун бекем негизи катары караган.

Алгач, үй-бүлө тарбиясы туура эмес болсо, адамдын кийинки алуучу тарбия-билими толук негиздүү боло албайт. Мектепке чейинки курактагы балдарды тарбиялоо маселелерине гениалдуу грек философу Платон (427-347 б.з.ч.) тарабынан да олуттуу көңүл бурулган. Бирок Коменскийге чейинки ойчулдар айрым бир суроолоруна гана токтолушса, Я.А.Коменский мектепке чейинки курактагы балдардын үй-бүлөдө жана коомдук жайларда тарбиялануусунун бардык учурларына токтолгон.

“Эне мектеби” аркылуу Я.А.Коменский үй-бүлөлөргө, өзгөчө энелерге жана бала багуучу аялдарга тарбия иштерин аң - сезимдүү уюштуруу боюнча жардам берүүнү көздөгөн. Ал балдарга тарбия-билим берүүдө негиздүүлүккө чоң маани берген:

- 1) бардыгын жакшы билүү;
- 2) ишмердүүлүктө ишке ашыруу;
- 3) өзүнүн кебиндеги түшүнүктөрдү башкаларга оозеки, ал эми билим алуунун жогорку баскычында жазуу жүзүндө берүүгө үйрөнүү.

Ишмердүүлүк үч багытта өнүгөт: акыл ишмердүүлүгү, тил ишмердүүлүгү, кол ишмердүүлүгү. Мектепке чейинки куракта кептик көнүгүүлөрдүн негиздери калыптанат, алар тарбиячылар менен балдардын түздөн-түз мамилешүүлөрүндө, балдардын бири-бири менен мамиле түзүүлөрүндө тарбияланат. Баланын кебин өркүндөтүүдө адегенде буюмдарды ататып, туура так сүйлөөгө үйрөтүү сунуш кылынат. Ошондой эле, улуу адамдардын балдар менен такай сүйлөшүүсү, жомок айтып берүүсү, уйкаш, режимдүү ырларды айттыруу балдардын кебин өстүрүүгө өбөлгө болот.

Адам баласы жаныбарлардан акыл-сезими жана кеби менен айырмаланат, акыл-сезими адамдын өзү үчүн, ал эми кеби айлана чөйрөсүндөгү жакындары менен мамилешүүгө керек. Кээ бир балдарда айрым тыбыштарды айта алуусу алты айлык кезинде башталса, көпчүлүк балдардын тилинде кээ бир тыбыштарды-үндөрдү же муундарды айтуулары: а, у, и, ба, та ж.б. биринчи жаш курактын аягында калыптана баштайт. Эне тилдеги сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым үндөр тыбыш деп аталат. Тыбыштар сүйлөө органдарынын кыймылына жараша пайда болот. Активдүү сүйлөө органдарына эрин, тиш, тил, таңдай, жаак, мурун көндөйү жана үн жылчыгы кошулат. Тыбыштар кулакка угулат, көзгө көрүнбөйт. Аларды жазууда тамгалар менен белгилейбиз. Тамгалар көзгө көрүнөт. Тыбыш тил учунан пайда болсо, ичке угулат, арт жагынан пайда болсо, жоон угулат. Жаак кең ачылса, кең үндүүлөр, кууш ачылса, кууш үндүүлөр, эрин чормойсо, эриндүү үндүүлөр пайда болот. Ошондой эле, аба мурун көндөйүнөн чыкса, мурунчул тыбыштар пайда болот. Кыскасы, сүйлөө органдарыбызда тыбыштын жасалып чыгышын артикуляция дейбиз; тыбышты айтканда кулакка угулушун акустика дейбиз. Сөздөгү тыбыш менен тамгалардын саны бирдей боло бербейт. Тыбыштар сөздүн маанисин ажырата турган касиетке ээ болсо, аны фонема дейбиз. Мисалы: сат, саат. Кийинки наристе куракта бала бүтүндөй сөздөрдү айтууга аракеттенишет (апа, ата ж.б.), аларды акырындап жөнөкөй сөздөн баштоо керек, алгачкы мезгилде татаал айтыштар тилдери үчүн кыйын болот. Бирок тилдери көнүгүп, тагыраак сүйлөй башташкандан кийин, улуулар балдарды тантык, чалып сүйлөөгө жол бербей такай үлгү көрсөтүп туура, так сүйлөөлөрү жана балдарды көнүктүрүүлөрү керек.

Төрт, беш, алты жашында баланын кеби байыт, андан ары туура, так сүйлөөгө көнүгөт, сөз байлыктары өсөт, ошондуктан: Бул эмне? Сен эмне кылып жатасың? ж.б. суроолорду берип даана, таза сүйлөтүүгө тарбиялоо зарыл деп белгилеген. Ошондой эле, баланын кебин калыптандырууда рифмалуу ырлардын, жаңылмачтардын мааниси зор. Мисалы:

Алдей бөпөм, ак бөпөм,
Ак бешикке жат, бөпөм.
Оору-дартты тоготпос,
Олпогунан ок өтпөс,
Орошон болуп өс, бөпөм.
Алдей, алдей...
Арашан болуп өс, бөпөм,
Берешен болуп өс, бөпөм.
Кыйырга тараар дареги
Көрөшөн болуп өс, бөпөм.
Алдей, алдей...

(Ж.Мамытов)

Жаңылмач

Топту тоголотту,
Топ тоголокпу?
Тоголоткон топту,
Токон торомокпу.
Тоголок топ топ-топ тоголонот,
Топ-топ тоголонот тоголок топ.

Эне тил – бул өсүп келе жаткан жаш бөбөктүн айлана-чөйрөнү таанып билүүсү, үйрөнүүсү, сезимдүү кабылдоосу, жалпы ой жүгүртүүлөрүн, инсандык сапаттарын өстүрүүчү негизги каражат болуп эсептелет [2]. Наристе эне тилдин бай негиздерин өздөштүрүү мезгили. Тилчи академик Б.М. Юнусалиев: “Эне тилди бала өтө жаш кезинде, негизинен 3-5 жашында өздөштүрүшөт”, - деген [3]. Демек, баланын кеби так, жатык, сылык, көркөм жана бай болушунда ата-эненин, тарбиячылардын ролу зор.

Улуу педагог К.Д. Ушинский өзүнүн педагогикалык эмгектеринде балдардын сөздүгүн байытуу, образдуу ойлоосун өстүрүүдө эне тилдин ролун өтө жогору баалаган [4].

Ошондуктан балдардын кебин өстүрүүдө, тарбия иштеринде элдик оозеки чыгармачылыктын мааниси чоң. Балдарга арналган жомоктор, ырлар, макал-ылакаптар, табышмактардын тарбиялык мааниси терең. Элдик оозеки чыгармалар педагогикалык идеяларга бай, тарбиялык маанилери терең, элдик акылмандуулуктун бийик үлгүлөрү болуп эсептелет. Кызыктуулугу, сөздөрдүн образдуулугу, айтылуучу ойлордун так, кыскалыгы, тереңдиги менен айырмаланып, балдардын фольклордун кенже түрлөрүнө болгон кызыгууларын өстүрөт. Элдик ыкмалардын жардамы аркылуу балдар чыгармаларды жеңил, тез эстеп калышат.

К.Д. Ушинский “Элдик чыгармалар өзүнүн көркөмдүгү менен баланын жан дүйнөсүнө терең таасир этет, эне тилинин угулушунун көркөмдүүлүгүнө, таттуулугуна болгон сүйүү сезимин өстүрөт”, - деп абдан таамай белгилеген. Тарбиячы балдардын байланыштуу кебин өстүрүүдө ар түрдүү тематикалык көнүгүүлөрдү, дидактикалык оюндардын ырааттуу системасын пайдаланып, сабактардын таасирдүүлүгүн арттырса болот. Өзгөчө кенже группаларда оозеки кыска чыгарманы көрсөтмө каражаттардын жардамы аркылуу инсценировкалоо балдардын оюн негизги теманын, мазмунунун тегерегинде топтоодо, мазмунун толук түшүндүрүүдө жана аны кайра айтып берүүгө чоң таасирин тийгизет.

Эне тилин өстүрүү бөлүмү жаш курактарына ылайык: маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо, балдардын сөз байлыгын өстүрүү, грамматикалык жактан туура сүйлөө тилин калыптандыруу, байланыштуу тилди (диалогду, монологду) өстүрүү, көркөм сөзгө балдардын кызыгуусун тарбиялоо, сабаттуулукка тарбиялоо ишмердүүлүктөрүндө ишке ашат [4]. Бирок учурда 1-класска барган балдардын кебин өстүрүү боюнча төмөнкүдөй кемчиликтер мугалимдер тарабынан белгиленүүдө: – балдар монологиялык речти начар өздөштүрүшкөн; – буюмдарды жетиштүү деңгээлде сүрөттөп айта алышпайт; – тилдик материалдарды анализдөөгө үйрөнүшкөн эмес; – өз алдынча аңгеме түзө алышпайт. Байкоо жүргүзүүлөр жана тарбиячылар менен болгон аңгемелешүүлөр маданий үндүк тыбыштарды балдардын кебин өстүрүүдө туура тарбиялоого азыраак көңүл буруулары байкалды: үндөрдүн тазалыгына, көркөмдүгүнө, кептин тездиги, үндүн күчүн өркүндөтүүгө. Ошондой эле оозеки кептин грамматикалык түзүлүшүн, татаал конструкциядагы фразаларды өздөштүрүү, сөздүк иш жана тил маданиятын жогорулатуу боюнча балдар бакчаларында, үй-бүлөдө жетишерлик деңгээлде иш алынып бара албагандыгы күндөлүк байкоолордо, аңгемелешүүлөрдө белгиленүүдө.

Балдар бакчаларында эне тилибизде окутуу-тарбиялоо иштерин канткенде жакшыртууга болот? Эң негизгиси “Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасын” (2008 ж.) балдар бакчасында окуу-тарбия иштерин уюштурууда терең таанышып, жетекчиликке алуу ишти жакшыртуудагы негизги өбөлгөлөрдүн бири. Себеби балдар бакчаларында балдар жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык өз алдынча окуй алышпай окуу-тарбия иштеринин бардык түрлөрү эне тили аркылуу уюштурулгандыктан тарбия сабактардын, ар кандай ишмердүүлүктөрдүн биримдиги, бири-бирине жуурулуп интеграциялык формада өткөрүлүшүнө чоң көңүл бурат. Мисалы, сүрөт тартуу, музыканы эне тилин өркүндөтүү сабагы менен бир темага бириктирип комплекстүү сабак уюштурса, сабактын мазмуну бирин-бири толуктап, сөздүк иш жүргүзүлүп, программалык максаттын бир бүтүндүккө айланышын камсыз кылат [5].

Балдарга берилүүчү түшүнүктөр, көнүгүүлөр канчалык көбүрөөк, ар кандай шарттарда кайталанса, балдардын эсине ошончолук терең из калтырат. Азыркы мезгилде балдардын эне тилге болгон кызыгууларын тарбиялоочу, өркүндөтүүчү, таасирдүү шарттардын бири – бул элдик оозеки чыгармачылыктын асыл үлгүлөрүн жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бакчадан баштап тааныштырууга, үйрөтүүгө багыт алуу тарабынан колдоого алуу. Бөбөктөр адамдар менен мамилелешүүгө өткөндө, үндүүлөрдү тууроо мүмкүнчүлүгүнө негиз түзүлгөндө, жашоонун эки-үч айынан баштап, көңүлдөрү көтөрүнкү турганда, улуулар жылуу маанайда кайрылса, үн сала башташат. Мисалы: ааа-гуу ж.б. Эгер чоң киши бөбөккө кайрылып жылуу мамиледе сүйлөсө, анын талпынып үн салышы интенсивдүү чыгат. Төрт айында уккан үндү угумдуу тууроо аракетин

пайда болот. Бул аракеттер бөбөктүн кебин өстүрүүгө түрткү берет: га-га, гу-гуу, ба-ба ж.б. Жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бул мезгилде бөбөктүн кепти түшүнүүсү, көрүү анализаторлору аркылуу жүрөт. Мисалы, улуу адам кооз шылдыракты көрсөтүп, мээримдүү сүйлөсө, бөбөк талпынып, үн салат. Эне-тилин өстүрүүдө түзүлгөн турмуштук шарттар, тарбиялык иштер, улуулардын мамилеси, тарбиялык таасирлер жана баланын өздүк активдүүлүгү чоң мааниге ээ.

Жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык шарт түзүү менен бирге тарбиячылар, ата-энелердин балдардын жаш курактарына ылайык режимди толук аткаруулары, балдардын уктоо, тамактануу, эс алууларын туура убагында алмаштыруулары педагогикалык иштерди туура уюштурууга чоң шарт түзөт. Алгачкы үч жаш курагында балдардын тили бардык турмуш ишмердүүлүктөрдө, режим убактыларында, өз алдынча ойноолорунда, атайын уюштурулган сабактарда иш жүзүнө ашырылат. Улуулардын мээримдүү, жылуу мамилелери балдардын көңүлдөрүн буруп, аларды тарбиячылардын суроолоруна жооп берүүгө шарттайт. Эң негизгиси уюштуруу формаларынан болуп тарбиячынын балдарга болгон кайрылуусу жана балдардын ага болгон жообу, эмоционалдуу кайрымдуу эң таасирдүү мамиле болуп эсептелет. Экинчи жаштын 2-жарымынан баштап балдар тарбиячынын суроосуна жооп гана бербестен өзү да сүйлөөгө аракеттенип, улууларга кайрыла баштайт. Балдар менен иштөөдө тарбиячынын тили балдар үчүн үлгү катары грамматикалык жактан туура, көркөм, үнү жетиштүү бийиктикте, тездикте, так болуп, көп сөздүү болбошу керек. Балдардын сөздөрдү түшүнүүсүн, туура сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн, сөз байлыктарын өстүрүү, эне тилин калыптандыруу боюнча программалык максаттар балдардын айлана-чөйрөгө болгон багыт алууларын кеңейтүүдө, буюмдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу, тарбиялык маанидеги сөздөр, кыска аңгемелерди, ырларды, татаал эмес тапшырмаларды берүү аркылуу аткарылат. Ошондуктан балдардын сөз байлыктарын активдүү өстүрүү жана пайдаланууга бардык учурларды активдүү пайдаланган оң болот [6].

Программада эне тилин өстүрүү боюнча берилген материалдарды төмөнкүдөй көрсөтмө каражаттарды пайдалануу менен бөлүштүрүү керек: жандуу жана жансыз, оюнчуктар, буюмдар, эмеректер, жашылча-жемиштер, жаныбарлар жана кыймылдуу унааларды (транспорт) ж.б. байкоо аркылуу да балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өстүрсө болот. Мисалы, - Балдар, карагылачы, мышык келе жатат. Токтоп калды. Башын буруп бизди карады. Чарчап калыптыр, эс алууда ж.б. учурлары боюнча суроо-жооп, аңгемелешүү. Жансыз жаратылыш менен сейилдөө учурунда таанышышат: кум, таш ж.б. Оюнчуктарды пайдаланып: бир оюнчуктун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу, андан кийин эки оюнчукту салыштырып окшоштуктарын табуу же айырмачылыктарын атоо, көп оюнчуктан өзүнө жакканын тандоо. Оюнчукту тандоо, таанышуу менен бирге бала оюнчуктун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айтып берип, оюнчук менен аракеттенүүсү керек. Сөздөр менен аракеттерин айкалыштыруу аркылуу балдардын оюндары байып, сүйлөө речи өркүндөйт (I этап – тааныштыруу; II этап – оюнчуктар менен аракеттенүүлөрү). Сүрөттөр менен иштөө: 1-жаштын аягында башталып, эки жаш курагында акырындап жөнөкөй сюжеттүү сүрөттөр менен тааныштыруу киргизилет.

Балдар 2-3-4 сөздөн турган сүйлөмдөрдү угуп, аны менен тууроого үйрөнүшөт, тарбиячы сүрөттүн негизин, мазмунун балдарга түшүндүрөт. Эне тилин өстүрүүдө төмөнкүдөй методикалык ыкмалар балдардын тилди түшүнүүсүн шарттайт: берчи, көрсөтчү, алып кел, ордуна кой, тапкын, алгын, баргын ж.б. Бул методикалык ыкмалар “аракеттенүү үчүн инструкциялар” деп аталат. Көбүрөөк суроо берүү, аңгемелешүү, интерактивдүү көнүгүүлөрдү, оюндарды уюштуруу аркылуу балдардын кызыгуулары, эске тутуу, сөз байлыктарын өстүрүү, байланыштуу кебин өркүндөтүү ишмердүүлүктөрүнө кеңири көңүл бурулат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Александрова, О.В. Развитие мышления и речи для малышей 4-6 лет / О.В. Александрова. – М.: Эксмо, 2013. - 48 с.
2. Бутусова, Н.Н. Развитие речи детей при коррекции звукопроизношения: Учебно-методическое пособие / Н.Н. Бутусова. – СПб.: Детство Пресс, 2012. – 304 с.
3. Юнусалиев Б.М. Киргизская диалектология. – Фрунзе, 1971.
4. Гербова, В. Развитие речи в детском саду.6-7лет.Подготовительная к школе группа / В. Гербова. – М.: Мозаика-Синтез, 2015. – 112 с.
5. Гербова, В. Развитие речи в детском саду.5-6лет.Старшая группа / В. Гербова. – М.: Мозаика - Синтез, 2015. – 144 с.

6. Гомзяк, О.С. Развитие связной речи у шестилетних детей. Конспекты занятий / О.С. Гомзяк. – М.: ТЦ Сфера, 2007. – 96 с.

Рецензент: Жакышова Б.Т. – педагогика илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун доценти